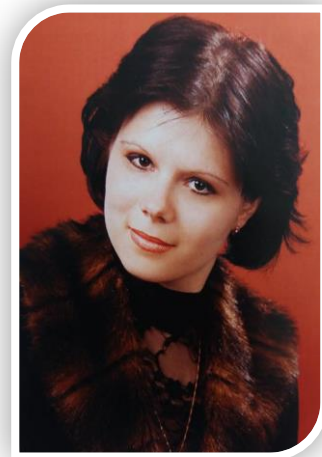

Юлія ПАШКО,

*учитель української мови та літератури
ЗСШФМП № 12 м. Чернігова*

Анна БОЯРИНЯ,

*учениця 11-А класу
ЗСШФМП № 12
м. Чернігова*

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ ТА ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ФЛОРИСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРІАЛІ «ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»)

Кожна розвинена мова, як відомо, має значну кількість стійких словосполучень – фразеологізмів, що вживаються носіями мови у звичному, усталеному оформленні. Наявність фразеологізмів у мовотворчій діяльності людини свідчить не лише про високий рівень її мовної культури, але й про самобутній зв'язок із народом як творцем і носієм мови, із побутом, звичаями, обрядами, легендами, про ніким і нічим не виміряну любов її до мовних надбань рідного народу.

Фразеологія порівняно молода наука. Вона почала відокремлюватися як від лексикології, так і від синтаксису на початку ХХ століття. У зв'язку з цим у мовознавстві постала проблема різноаспектного вивчення фразеологічного багатства мови.

Актуальність дослідження обумовлена важливою роллю рослин у житті людини, яка знаходить відображення в мовній картині світу, передаючи символічні, естетичні і міфологічні уявлення, а також вибір теми вмотивовується відсутністю в українському мовознавстві спеціальних досліджень, присвячених вивченню ФО з ФК на матеріалі «Фразеологічного словника української мови» [12]. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень із фразеології, ця грань у системі мови ще недостатньо вивчена.

Саме тому *об'єктом дослідження* стали фразеологічні одиниці з флористичним компонентом, тобто одиниці мови, що позначають реалії рослинного світу, форму рослинності або одиниці, до складу якого входять позначення частин рослини, їх плід, форма рослинності. *Предметом дослідження* обрано фразеологічні одиниці з флористичним компонентом, вибрані з «Фразеологічного словника української мови: У 2-х томах» (К., 1993), їх лексико-семантичні, граматичні та стилістичні особливості, з урахуванням їх національно-кolorистичної специфіки та функціонування. *Матеріалом дослідження* слугують флористичні фразеологізми, вибрані з Фразеологічного словника української мови. Усього було проаналізовано 265 фразеологічних одиниць із флористичним компонентом.

З огляду на це, *мета дослідження* полягає в здійсненні структурно-граматичного та семантичного аналізу ФО цього типу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких головних *завдань*:

1. Опрацювати теоретичний матеріал із даної проблеми;
2. Зробити вибірку флористичних фразеологізмів із «Фразеологічного словника української мови: У 2-х томах» (К., 1993);
3. Здійснити структурно-граматичний аналіз відповідних семантико-граматичних розрядів ФО з ФК;
4. Здійснити семантичний аналіз ФО з ФК;
5. З'ясувати специфіку функціонування ФК у складі ФО;
6. Створити словник ФО з ФК, на матеріалі «Фразеологічного словника української мови: У 2-х томах» (К., 1993).

У *першому розділі роботи досліджувалися фразеологічні одиниці з флористичним компонентом, вибрані з «Фразеологічного словника української мови: У 2-х томах».*

Урахування специфіки фразеологічного значення одиниць з флористичним компонентом, характеру фіктивного граматичного домінуючого слова, особливостей синтаксичного функціонування одиниць, а також лексичного значення слова-супровідника дає змогу розподілити флористичні фразеологізми між певними семантико-граматичними розрядами: субстантивні: «*березова каша*» [12; 366], «*твердий горішок*» [12; 190], «*дубова голова*» [12; 183], «*старе луб'я*» [12; 366], «*хатня морква*» [12; 506]; ад'єктивні: «*як з гречки лико*» [12; 423], «*як трава*» [12; 894], «*з перцем*» [12; 624], «*як маків цвіт*» [12; 939]; дієслівні: «*годувати гарбузами*» [12; 179], «*скакати в гречку*» [12; 813], «*дубом одубитися*» [12; 581], «*топтати ряст*» [12; 890]; адвербіальні: «*за царя Гороха*» [12; 939], «*як горох при дорозі*» [12; 191], «*вискочив як Пилип з конопель*» [12;

104], *«хоч вовк траву їж»* [12; 139] та інтер'єктивні: *«хай йому хрін»* [12; 936], *«матері твоїй хрін»* [12; 935], *«нехай буде гречка»* [12; 197].

Широковживаними у кількісному відношенні виявились розряди дієслівних та адвербіальних ФО з ФК.

Характерно, що не кожна ФО має граматично панівним компонентом ту частину мови, з якою співвідноситься: *«як маків цвіт»* [12; 939], *«мати серце з перцем»* [12; 624] – ад'єктивні, *«де і перець не росте»* [12; 624], *«за царя Гороха»* [12; 939] – адвербіальні.

Виявилось, що переважна більшість ФО, використаних у фразеологічному словнику, мають граматичні категорії, які властиві тим частинам мови, з якими вони співвідносяться. Наявні граматичні категорії ФО відзначаються певною специфікою.

Субстантивні ФО з ФК, як і іменники, мають граматичні значення роду, числа й відмінка, але деякі ФО мають обмежену числову, родову й відмінкову парадигми. Синтаксичне функціонування ФО з ФК також має багато спільного з синтаксичним вживанням іменників.

Семантико-граматичний розряд субстантивних ФО з ФК виявився найбільш однорідним у структурно-граматичному плані.

Аналіз компонентного наповнення аналізованих ФО з ФК дає змогу виділити такі основні **структурні моделі**:

1. **«П(Дп, Ч) + І»** (поєднання прикметника та іменника): *«хатня морква»* [12; 506], *«дубова голова»* [12; 183], *«старий хрін»* [12; 935] тощо.
2. **«І+І»** (поєднання двох іменників). Ця модель малопродуктивна, представлена такими фразеологізмами: *«лаври Герстрата»* [12; 408], *«яблуко розбрату»* [12; 974].

Спостерігається суттєва перевага першого різновиду субстантивних ФО з ФК бінарної структурної моделі, граматично панівним компонентом таких ФО слугують фіктивні іменники.

Ад'єктивні фразеологізми об'єднуються в один розряд за загальним значенням якісної характеристики предмета, особи чи стану особи: *«росте мак в голові»*, *«мати серце з перцем»*. *«дешевший від грибів»* [12; 233], *«як вичавлений лимон»* [12; 423], *«росте мак в голові»* [12; 460], *«мати серце з перцем»* [12; 475]. Більшість ад'єктивних фразеологізмів репрезентовані порівняльними зворотами, які вже у своїй вихідній формі виражають певну якісну оцінку з перебільшенням.

Ад'єктивні фразеологізми, у яких форма відповідає їх категоріальному значенню, як правило, однозначні. Потенційно вони можуть мати морфологічні категорії роду, числа та відмінка, показником яких служить форма граматично домінуючого компонента – генетичного прикметника чи дієприкметника.

Ад'єктивні ФО з ФК, у яких форма відповідає категоріальному значенню прикметника, мають в українській мові такі основні непродуктивні **структурні моделі**:

1. «**I + I** (у непрямому відмінку з прийменником або без нього)»: «*горох з капустою*» [12; 191], «*душа не з лопуцька*» [12; 278], «*серце з перцем*» [12; 795]. Ця модель має і усічену форму: прийменник + іменник: «*не з лопуцька*» [12; 449], «*з перцем*» [12; 624] тощо;

2. «**Пр/ДПР+ I**» (сполучення іменника флористичного компонента з прикметником чи дієприкметником): «*дешевший від грибів*» [12; 233], «*як вичавлений лимон*» [12; 423];

3. «**I** (у різних прийменникових формах) + **Д**»: «*без бука не підступай*» [12; 640]. Але можливий інший варіант: «**Д + I** (або два іменники)»: «*росте мак в голові*» [12; 460], «*мати серце з перцем*» [12; 475].

Найчисленнішим і найпродуктивнішим розрядом серед інших номінативних фразеологічних одиниць виявилася **дієслівна** група фразеологічних одиниць. Дієслівні фразеологізми мають узагальнену семантику процесуальної ознаки, вираженої в дієслівних граматичних категоріях виду, перехідності/неперехідності, стану, способу, особи, роду й часу.

Характерною особливістю дієслівних фразем є те, що значно більша кількість їх порівняно з семантично подібними їм дієсловами виступає тільки в одній видовій формі. Лише незначна частина фразем мають повну видову парадигму: «*давати/дати бобу*» [12; 212], «*діставати/дістати гарбуза*» [12; 248].

У формі недоконаного виду завжди виступають фраземи, у складі яких є компонент – генетичне дієслово, що не має форми доконаного виду: «*лізти в чужий горох*» [12; 436], «*врізати дуба*» [12; 233].

За типом граматичної будови дієслівні ФО мають такі **основні моделі**:

Модель «**Д + I**» (сполучення дієслова з іменником) найбільш поширена. ФО цієї структури в українській мові є однією з найчисленніших груп, «оскільки дієслівно-іменні словосполучення були найпродуктивнішими відносно фразеологізації».

а) «**Д + I (О. В.)**» (поєднання дієслова з іменником у формі орудного відмінка): «*годувати гарбузами*» [12; 179], «*стати лубом*» [12; 865], «*сягати корінням*» [12; 873]. Варіантом цієї структурної моделі є «**I (О. В.) + Д**» (поєднання іменника у формі орудного відмінка з дієсловом): «*дубом одубитися*» [12; 581], «*мохом обрости*» [12; 574].

б) «**Д + I (З. В.)**» (поєднання дієслова з іменником у формі знахідного відмінника): «*розкуштувати полин*» [12; 754], «*пожинувати лаври*» [12; 661], «*топтати ряс*» [12; 890] тощо.

Поширеною в українській мові є ускладнена модель, коли при стрижневому дієслові знаходяться декілька залежних компонентів: *«віддати пальму першості»* [12; 118], *«не бачити за деревами лісу»* [12; 20], *«не проспати грушки в попелі»* [12; 754] тощо.

Дієслівні ФО з ФК виконують у реченні синтаксичну функцію **присудка**: *Маринка наша довго ховалася, та син старости виказав, – він до неї колись сватався, а вона йому гарбуза піднесла* (С. Васильченко) [12; 214].

Адвербіальні фразеологізми можна вважати граматичними аналогами прислівника, тому вони характеризуються у морфологічному плані незмінністю форми. Їм властиве загальне категоріальне значення – прислівникова семантика – ознака ознаки, якісна характеристика дії (місця, часу). Щодо синтаксичного функціонування – функція різних за значенням обставин.

За синтаксичною структурою адвербіальні ФО поділяються на **дві групи**:

1. ФО, побудовані за схемою речення (5%);
2. ФО, утворені за моделями словосполучення (95%).

Дослідник української фраземіки Л. Г. Авксентьєв, враховуючи специфіку утворення фразеологічних одиниць, виділяє певні групи фразем, співвідносних за своєю структурою зі словосполученням:

1. «ПР+П+І» (поєднання прийменника з іменником та узгодженим прикметником): *«на макове зерно»* [12; 333], *«на потрушені груші»* [12; 200] тощо;

2. «І + І (у непрямому відмінку з прийменником або без нього)»: *«за царя Гороха»* [12; 939], *«через пень колоду»* [12; 611]. Ця модель має і усічену форму: прийменник + іменник: *«на бобах»* [12; 36], *«на капусту»* [12; 811], *«на кореню»* [12; 390], *«не з маком»* [12; 461] тощо;

3. «Д+І (у непрямому відмінку з прийменником або без нього)»:

«вскочити в мак» [12; 154], *«потовкти на шию»* [12; 682], *«вискочити з маку»* [12; 104] тощо;

4. Адвербіальні ФО, що становлять конструкції з підрядними сполучниками. Особливістю цієї групи фразем є те, що стрижневим словом у них виступає сполучник. Ці структури поділяються на дві групи:

☐ Фразеологізми, які починаються допустовим сполучником **«хоч»**: *«хоч мак (маком) сій»* [12; 808], *«хоч вовк траву їж»* [12; 139] тощо;

☐ ФО, організовані за допомогою порівняльних сполучників **«як», «мов», «наче»**: *«як виросте гарбуз на вербі»* [12; 169], *«як горохом об стіну»* [12; 191], *«як Марко з пасльону»* [12; 464], *«мов кислицю з їв»* [12; 336] тощо.

Група **інтер'єктивних** ФО з флористичним компонентом в українській мові малопродуктивна – 1% (кількість 6 ФО). До цієї групи належать фраземи в більшій

мірі з фітонімом *хрін* і виражають певне незадоволення: «*хай йому хрін*» [12; 936], «*матері твоїй хрін*» [12; 935], вираження уступки, вимушеної згоди: «*хрін з ним*» [12; 936], «*нехай буде гречка*» [12; 197], негативне ставлення до чогось або до когось: «*який хрін*» [12; 936], іноді вираження захоплення чим-небудь: «*хрін не взяв*» [12; 936] або вираження невідомого – чому, незрозуміло, з якої причини, ніхто не знає: «*хрін його знає*» [12; 936]. Вони виступають у ролі слів-речень або можуть входити до складу якого-небудь речення [1; 112].

У другому розділі роботи було визначено тематичні ряди ФО, досліджена специфіка функціонування ФК у складі ФО та виділені семантичні поля.

Методом кількісно-якісного аналізу було виділено 6 тематичних рядів: флористичні фразеологізми з назвами дерев (33 ФО), квітів (6 ФО), городніх культур/плодів (107 ФО), назв інших рослин (62 ФО), частин рослин (34 ФО) та форм рослинності (23 ФО). Найбільш популярним є тематичний ряд «назви городніх культур/плодів» (107 фразеологічних одиниць). Найбільш продуктивними в межах цього роду виявилися флоролексеми «мак», «горіх», «горох», «гарбуз», «хрін» і «перець».

Тематичні ряди флористичних фразеологізмів української мови

Таку значну фразеопроductивність цієї групи можна пояснити постійним використанням овочів і фруктів у побуті, їх вирощуванням і збиранням, а також певними традиціями та звичаями.

Українська фразеологія фіксує назви рослин: дерева, куці та їх плоди, ягоди – береза, бук, верба, горіх, груша, дуб, кислиця, осика, слива, терен тощо; злаки та городина – гречка, просто, коноплі, біб, буряк, гарбуз, горох, капуста, мак, морква, хрін тощо; гриби, квіти, зілля, бур'яни. Однак значна частина цих компонентів, як-

от: буряк, диня, паслін тощо, – вживаються у складі ФО поодинокі. Серед найголовніших фразеологічних рослинних символів – береза, верба, дуб, мак тощо.

Крім того, дослідження показало, що у словнику переважають фразеологічні одиниці з флористичним компонентом із негативним забарвленням.

Дослідження також дало змогу виділити семантичні поля та описати специфіку функціонування флористичного компонента у складі фразеологічних одиниць на позначення антропоморфних ознак.

За поданим матеріалом виділено такі семантичні поля фразеологічних одиниць з компонентом-фітонімом, вжитих у «Фразеологічному словнику української мови»:

1. Семантичне поле «**психічний стан людини**» має такі мікрополя:

- **Емоційний стан людини:** «*як на колючках*» [12; 180], «*хоч вовк траву їх*» [12; 139].

- **Інтелектуальні можливості людини:** «*ще мак у голові*» [12; 460], «*дубова голова*» [12; 183].

2. Семантичне поле «**фізичні якості та стан людини**» має такі мікрополя:

- **Зовнішній вигляд людини:** «*як вичавлений лимон*» [12; 423], «*як чорт сім кіп гороху змолотив*» [12; 955], «*як маків цвіт*» [12; 939].

- **Фізичний стан людини:** «*макової краплини в роті не мати*» [12; 469], «*порости мохом*» [12; 679].

3. Семантичне поле «**соціальна характеристика людини**» має такі два основних мікрополя, як:

- **Стан у суспільстві:** «*як мак начетверо*» [12; 460], «*як горох при дорозі*» [12; 191].

- **Взаємини між людьми:** «*годувати гарбузами*» [12; 179], «*скакати в гречку*» [12; 813].

4. Семантичне поле «**види діяльності людини**» має такі мікрополя:

- **Мовленнєва діяльність людини:** «*розтікатися мислями по дереву*» [12; 759], «*сім мішків гречаної вовни*» [12; 809], «*наколоти гороху з капустою*» [12; 527].

- **Трудова діяльність людини:** «*дати березової каші*» [12; 221], «*справляти липу*» [12; 853], «*розгризти горіх*» [12; 748].

Окремо можна виділити семантичне поле «**спосіб дії**»: «*сікти (рубати) на капусту*» [12; 811], «*як диня на морозі*» [12; 238].

Семантичне поле «**кількість**»: «*як маку*» [12; 461], «*на макове зерно*» [12; 333].

Семантичне поле «**просторово-часові відношення**»: «*де і перець не росте*» [12; 624], «*за царя Гороха*» [12; 939].

Виділені семантичні поля, мікрополя і семантичні підгрупи не є замкненими структурами, вони становлять собою відкриті системи, межі між групами рухомі і деякою мірою умовні, враховуючи велику складність семантично структури ФО [10; 15].

Аналіз стійких сполук свідчить про різноманітність апарату символів, що слугують потужними етнокультурними маркерами україномовної картини світу. Найбільший вплив на її формування має людина, тобто вона є антропоцентричною.

Відображення природи, зокрема її рослинного світу, у фразеологічних одиницях пов'язане з традицією ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи. Древа і кущі, квіти і трави, злаки і городиня та врешті-решт і бур'яни – увесь цей рослинний світ із давніх-давен став для людини невід'ємною частиною її життя. Проте частотність застосування того чи іншого флористичного компонента напряду залежить від вірувань і традицій народу, тобто обумовлене мовною картиною світу.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків, 1983. 167 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 134 с.
3. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. К., 1989. 365 с.
4. Давиденко Л. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. К., 1992. 18 с.
5. Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських фразеологізмів // Мовознавство. 1972. № 3. С. 12-17.
6. Демський М. Т. Особливості функціонування українських дієслівних фразеологічних одиниць // Мовознавство. 1972. № 3. С. 12-17.
7. Демський М. Т. Українська ад'єктивна фраземіка // Мовознавство. 1981. № 1. С. 26-32.
8. Дмитренко М. Символи українського фольклору: Монографія. К.:УЦКД, 2011. 400 с.
9. Пушко Л.В. Реалізація аксіологічної функції фразеологізмів з рослинними номінаціями на позначення інтелектуальної діяльності людини (на матеріалі англійської, української та російської мов) // Вісник СумДУ. Серія "Філологія". 2008. №1. С.87-89.
10. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // УМЛШ. 1965. № 2. С. 20-24.
11. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. К., 2007. С. 494.
12. Фразеологічний словник української мови: У 2-х книгах / За редакцією Білоноженко В.М. та ін. К., 1993. 984 с.